

NASELJAVANJE JEVREJA U KIKINDI I OKOLINI U PRVOJ POLOVINI XIX VEKA

Velikokikindski dištrikt (1774 –1876) uspostavljen je Poveljom austrijske carice Marije Terezije od 12. novembra 1774. godine. On je obuhvatao deset srpskih naselja u severnom Banatu, koja su graničari ukinute Pomoriško–potiske vojne granice sredinom XVIII veka naselili ili osnovali prilikom koloniziranja ovog austrijskog krunskog područja. Kada je sedamdesetih godina XVIII veka slobodan život nekadašnjih graničarskih porodica ponovo postao ugrožen ukidanjem Banatske zemaljske milicije i provincijalizovanjem Banata, na uporne i energične zahteve Srba, uspostavljen je Dištrikt kao privilegovani srpski samoupravni okrug, koji je zaštitio svoje žitelje od neposrednog feudalnog ugnjetavanja. Jedna od dištriktskih povlastica bilo je pravo dištriktskog magistrata i opština da samostalno odlučuju koje će žitelje primati u svoju sredinu i dozvoliti im da se nastane na području Dištrikta.

U tač. 7 caričine Povelje doslovno se kaže:

"Neka nitko nije vlasan ove opštine neterivati da protivu svoje volje stranca kontribuenta među se prime, no na svaki način i svaki put stoji im od volje da to mogu činiti iz vlastitog pobudjenja, osobito u pogledu rukodelji i zanatlija, no koji (kao što ovim ozbiljno i premilostivo zapovedamo) nikad ne smedu od druge koje vere biti, osim rimokatoličke, grčko–sjedinjene i nesjedinjene".¹

Na osnovu ove odredbe u Dištrikt su mogli da se naseljavaju isključivo hrišćani, naročito zanatlije iz okolnih nemačkih kolonističkih sela, dok je Jevrejima i pripadnicima raznih protestantskih ili reformatskih crkava nastanjivanje u Dištriktu bilo zabranjeno. Ova izričita zabrana ostala je na snazi sve do izdavanja nove carske povelje Franca I, od 1. augusta 1817. godine, kada je ova zabrana ublažena. U tač. 5 ove Povelje se navodi:

"Počem se pak predviđa da isti Dištrikt sposobnih hudožnika i zanatlija potrebuje, zato će Dištrikčani žitelji dužni biti dobrog vladanja strance bez razlike verozakona i narodnosti, osobito pak sposobne hudožnike i zanatlije primati, koji će svi svojim načinom primljeni uživati jednaka prava sa urođenim žiteljima, koje da se tim lakše uzmože postići, slobodno kupovanje i prodavanje kuća i zemalja,

¹) Vasa Stajić, *Velikokikindski dištrikt*, Novi Sad 1950, 42.

Nekadašnja sinagoga u Kikindi, srušena. iz arhiva Jevrejskog istorijskog muzeja u Beogradu

koje i inače postoji, imaće se rasprostrti i na strance koji hoće u ovom Dištriktu da se nastane..."²

Ipak, ostavljeno je magistratu i opštinama pravo da konačno o tome odlučuju, pa je u praksi, na osnovu ovog prava, činjeno po pravilu dosta smetnji življenjem naseljavanju Jevreja u Kikindu i okolna srpska mesta. Za praćenje procesa postepenog useljavanja Jevreja u Kikindu i Dištrikt ove dve odredbe su od bitnog značaja.

Prema ipak nesigurnim podacima prilično oštećenog arhiva Velikokikindskog Dištrikta, naročito spisa iz XVIII veka, prvi Jevrejin se u Dištriktu pominje oko 1785. godine.³ Naime, Jevreji trgovci iz bližih gradova Ugarske i Erdelja krajem XVIII veka povremeno su dolazili u Dištrikt prvenstveno kao kupci hrane i stoke, a i kao prodavci pojedine zanatske robe. Ovaj dolazak jevrejskih trgovaca i zanatlija u Dištrikt omogućavala je Vašarska privilegija, koju je 2. aprila 1784. godine varošici Velikoj Kikindi podario austrijski car Josif II. Ova Vašarska privilegija, od velikog značaja za privredni razvitak kraja, a naročito Kikinde, sadržavala je tzv. garantni apel upućen trgovcima i zanatlijama cele zemlje da slobodno posećuju odobrene vašare u Kikindi i Vranjevu, pa samim tim i nedeljne pijace. Taj apel glasi:

"Usled toga sve vas, kako pojedine trgovce i zanatlije, tako i torbare i ostale putnike, uveravamo i osiguravamo da bez ustručavanja ili bojazni dodete, pohitate

2) *Isto.* 161.

3) Istorijski arhiv, Kikinda (IAK), Fond Dištrikta, kutija 1785.

ili svratite na napred pomenute obične vašare... na njih dodete slobodno sa vašim dobrima, sigurni za svoju ličnost, stvari i robu, a pošto sve vaše poslove obavite, opet se vratite u svoja, ili pak, ako više želite, u druga mesta, svagda nepovredeni da ostanu vaša ličnost i stvari pod našom naročitom kraljevskom zaštitom i odbranom"⁴

Baš ova garancija, koja nikad nije ukinuta, podstakla je prve jevrejske trgovce i zanatlije da dođu u ovaj čisto srpski okrug i, u početku, privremeno se zadrže radi trgovine. Magistrat je tolerisao i duža zadržavanja jevrejskih trgovaca, a naročito zanatlija, jer je u Dištriktu, čiji su se srpski žitelji skoro isključivo bavili poljoprivredom, postojala velika potreba za zanatlijama raznih struka. Zato su u poslednjoj deceniji XVIII veka neke jevrejske porodice odlučile da se stalno nastane u Kikindi, iako su bile svesne da za to, s obzirom na prilike, nisu mogle dobiti od vlasti potrebnu dozvolu, tj. inkolat. Prve jevrejske porodice koje su odlučile da se nastane u Kikindi bile su porodice Švarc (1790), Volf, Levinger i Fišer.⁵ Odakle je došla porodica Švarc nije poznato, ali se zna da je Mojsije Volf došao iz nekog mesta u Češkoj sa svojih šest sinova, od kojih se sin Filip više puta spominje u istorijskim spisima. Porodice Fišer i Levinger došle su iz Erdelja.

Na osnovu jednog službenog popisa kikindskih Jevreja iz 1842. godine, koji smo našli u Istorijskom arhivu u Kikindi, mogli smo utvrditi kojih godina su se naseljavali.

Evo izvoda iz tog popisa:⁶

Godina naselja- vanja	Broj poro- dica	Godina naselja- vanja	Broj poro- dica	Godina naselja- vanja	Broj poro- dica	Godina naselja- vanja	Broj poro- dica
1790.	1	1811.	1	1819.	1	1832.	2
1795.	2	1812.	1	1820.	1	1833.	1
1800.	1	1814.	2	1824.	12	1835.	2
1805.	2	1815.	3	1828.	1	1838.	2
1806.	1	1816.	1	1831.	1	1840.	5

Od 52 jevrejske porodice koje su te 1842. godine bile stalno nastanjene u Kikindi, za 3 nema nikakvih podataka sem prezimena, a za 6 nisu navedene godine nastanjivanja u Kikindi. Ovde treba dodati da se iskaz odnosi isključivo na tada postojeće jevrejske porodice u Kikindi, mada su u međuvremenu, u toku pola veka, u Kikindu dolazile i druge jevrejske porodice, ali su se pre popisa 1842. godine odselile u druga mesta, pa i u sela Kikinskog dištrikta. Prema jednoj statistici iz 1839. godine⁷, na području Dištrikta Jevreji su živeli u 8 mesta, i to:

Kikinda	196	Karlovo	16
Vranjevo	60	Bašaid	14

4) IAK, Original Povelje pisan je na latinskom jeziku. Prevod Povelje objavljen u Arhivskom almanahu br. 1/1958. Vidi Milivoj Rajkov, "Vašarske privilegije Kikinde u XVIII veku", str. 81-87.

5) IAK, Fond Grad.magistrat Kikinda, br. 1629/1842.

6) Isto

7) *Geografsko-statistički rečnik* Elek Fenješ, Budimpešta 1839.

Mokrin	48	Krstur	6
Jozepovo	20	Kumane	2

Ukupno na području Dištrikta bilo je te godine 362 Jevreja. U Melencima i Tarašu nije iskazan nijedan jevrejski žitelj.

Ako se pogledaju izjave kikindskih jevrejskih porodica o tome odakle su došle u Kikindu, dobija se sledeća slika: Iz Makova je došlo 5 porodica, iz Oroslamoša isto toliko, iz Starog Arada i Velikog Svetog Mikloša po 3, a po jedna porodica je došla iz Lenberga (Poljska), Novog Arada, Češke, Mokrina, Gotlina, Pape, Lugoša, Velikog Bečkereka, Segedina i nekog mesta u Nemačkoj. Devet porodica nije izjavilo odakle su došle u Kikindu, dok je 16 porodica reklo da su u Kikindi starosedeci, tj. da su se doselile još krajem XVIII veka.⁸ Ovi podaci su nesumnjivo zanimljivi, mada su, verujemo, nepotpuni pa i, nesigurni iz izvesnih razloga. Da su prvi jevrejski doseljenici u Kikindi imali prilično poteškoća i nesporeduma sa starosedecima Kikinde i Dištrikta govore sačuvani dokumenti. O tim poteškoćama govori i Simon Fišer, potomak jedne od najstarijih jevrejskih porodica u Kikindi.⁹

Jevrejin Filip Volf tužio se 14. juna 1793. godine Magistratu Kikinskog dištrikta da su mu arendatori krčmi u Kikindi zaplenili bure vina od 5 akova kao krijumčarsku robu, iako je on sam vino spravio po zakonima Mojsija, a namenio delom sebi, a delom pak za druge Jevreje u prolazu (koji svraćaju na kikindske vašare i pijace), a koji ne smeju da piju drugo vino osim onog koje se zove košer. Isti Volf se u jesen 1794. godine ponudio magistratu da ječam koji se nalazi u magazinima Dištrikta o svom trošku prorešeta, tako da za svaki požunac prorešetanog ječma plati 45 krajcara. Odbijen je, jer je upravo otpočela gladna godina, a cene hrane su zbog toga počele naglo da skaču.¹⁰

I u selima Dištrikta dolazilo je do sukoba. U Mokrinu se 1793. godine bez potrebne dozvole naselio Jozef Švimer, raniji trgovac u Crnoj Bari. Kada je zatražio inkolat, bio je odbijen sa motivacijom da mu se ne može dati dok Dištrikt ne dobije novu privilegiju koja će to pitanje regulisati.¹¹ Krsturski Jevrejin Mihael Majtinski došao je u sukob sa svojim meštanima zbog dugova. Naime, pojedinim Krsturcima, od kojih je kupovao žito, ostao je dužan oko 80 forinti, pa mu je na kuću i nekretnine stavljen sekvestar.¹² I žitelji Taraša, najjužnijeg i najmanjeg dištriktskog sela, tužili su se na svog Jevrejina Rozenšvajga 1802. godine da na pustarama oko sela drži mnogu stoku, a odbija da plaća popašu kao i ostali Tarašani. Magistrat je brzo reagovao odgovorom da imenovani ima pravo na pustarama da drži samo po 20 komada od svake vrste stoke bez plaćanja takse, dok je obavezan da se za veći broj stoke nagodi sa opštinom u pogledu plaćanja takse.¹³ Karlovački žitelji, sudeći prema sačuvanim spisima, lepo su se slagali sa svojim sugrađaninom Davidom Heršlom, trgovcem.

U privrednom životu Kikinde, Jevreji su u XIX veku imali zapaženu ulogu u trgovini, zanatstvu i ugostiteljstvu, i pored povremenih ograničavanja njihove

8) IAK, Fond Grad.magistrat Kikinda, br. 1629/1842.

9) Fischer Simon, "Geschichte der izr. Kultusgemeinde in Nady Kikinda" u *Gross Kikindaer Zeitung*-u XXXVII, br. 33 od 13. avg. 1911. i br. 34 od 20. avg. 1911. Ova se "istorija" pre može nazvati "uspomene", jer autor u 81 godini života više piše o svom detinjstvu i školovanju.

10) V. Stajić, *nav. delo*, 346.

11) *Isto*.

12) *Isto*.

13) IAK, Fond Dištrikta, Prot. 377/1802.

privredne delatnosti. Joakim Fišer, užar u Kikindi 1814. godine, verovatno je ded već spomenutog Simona Fišera, i prvi zanatlija kojeg po struci poznajemo.¹⁴ Josef Vajs je u drugoj deceniji prošlog veka bio ciglar. On se 1818. godine, kad je u Kikindi otpočela izgradnja reonskih osnovnih škola, obavezao dištriktskom magistratu da će ispeći 700.000 cigala po 10 forinti za hiljadu komada. Plaćeno mu je 7000 forinti.¹⁵

Do nesporazuma i sukoba dolazilo je ne samo između hrišćana i Jevreja već i između samih Jevreja. Tako, na primer, Ignac Fišer, Jevrejin iz Padeja, tužio je 1825. godine kikindske Jevreje Laurenta Šterna, Hirša Galicera, Jakoba Volfa, Jozefa Brinera i Abrahama Glaubera, ali nije navedeno zbog čega. S obzirom na mali broj jevrejskih porodica u Kikindi, ispada da je tužena polovina jevrejske crkvene opštine u Kikindi.¹⁶

Interesantno je da su Jevreji Poveljom Franca I dobili pravo nastanjivanja u Dištriktu, pa ipak im se često, do 1848. godine, ne samo ne daje inkolat, već se čak proteruju pod izgovorom da tako predviđaju državni zakoni. Dobija se utisak da dištriktske vlasti priznaju i poštuju dištriktske privilegije prema potrebi i raspoloženju, a da im razni propisi služe samo kao izgovor za postupke. Tako je, na primer, Josef Gutman, koji je već godinama stanovao u Kikindi, odbijen 1825. godine kada je zatražio i formalni domicil¹⁷, a slično je prošao i Herman Polak u Vranjevu 1834. godine, iako je tokom vremena toj dištriktskoj opštini činio razne usluge.¹⁸ Štaviše, 1828. godine naredeno je da se proteraju jevrejske porodice iz Dištrikta "koje su se useljavanjem umnožile"¹⁹, tj. doselile poslednjih godina. Iste godine regulisano je pravo rada zanatlija Jevreja. Naime, bilo je određeno da zanat mogu obavljati lično ili uz pomoć kalfi isključivo jevrejske narodnosti, dok hrišćanski esnafi, koji u Dištriktu postoje od 1820. godine, nisu obavezni da ih prime u članstvo. Na taj način jevrejski majstori ostali su izvan esnafskih organizacija i nezaštićeni.²⁰ Osam godina kasnije, 1836, Jevreji zakupnici krčmi, a one su donosile velike zarade, postali su obavezni da u krčmama zapošljavaju kao krčmare isključivo hrišćane.²¹ O pojedinim Jevrejima koji su živeli u selima Dištrikta opštine su povremeno dostavljale magistratu svoja zapažanja. O Jozefu Krausu 1834. godine opština Vranjevo izveštava da "već 20 godina" živi u varošici "kao miran i pošten čovek"²², a o Tomi Vasbergeru, koji je živeo u Karlovu te godine, opština kaže da "pošteno trguje".²³ Izrael Švimer, mokrinski Jevrejin čija se porodica doselila u Dištrikt još krajem XVIII veka, 1834. godine je tu okolnost pokušao da pretvori u izvesnu privilegiju. Naime on se 19. marta obratio dištriktskom magistratu ponudom da godišnje uplaćuje u dištrikstki bolesnički fond po 100 forinti za isključivo pravo prodaje robe po kućama (torbarenje), s tim da se Jevrejima sa strane to zabrani u Mokrinu. Magistrat mu nije izašao u susret.²⁴

14) IAK, isto, kutija 1814.

15) IAK, isto, br. 576/1818.

16) IAK, isto, Prott.1039/1825, i V.Stajić, *nav. delo*

17) IAK, isto, Prott.1161/1841.

18) IAK, isto, Prott.796/1934.

19) IAK, isto, kutija 1828.

20) Isto.

21) IAK Zrenjanin, Fond VK Dištrikt.

22) IAK, Prott.1311/1834.

23) IAK, isto, Prott.1355/1834.

24) IAK, isto, Prott.622/1839.

Ugarski sabor je 1836. godine doneo IV zak.članak koji je trebalo da zavede red u naseljavanju na području Ugarske. Po tome lice koje želi da se nastani u nekom mestu mora imati otpusnu listu iz ranijeg mesta stanovanja sa potpisom podžupana ili sreskog suca, a takode mora dokazati da je rođen na teritoriji Ugarske. Ovaj zakon želeo je da spreči suviše useljavanje iz drugih zemalja, pa je ova odredba pre svega pogodila Jevreje. Na osnovu ovog zakona Berhardu Vajsu 1839. godine odbijen je inkolat u Mokrinu²⁵, mada je dištriktski magistrat 1837. godine, dakle posle donošenja zakona, dao pravo nastanjivanja Heršlu Leviju u Kikindi, Jozefu Neju u Vranjevu, Mojseju i Abrahamu Neju i Isaku Dajču u Jozepovu, Marku Galiceru u Krsturu i Marku Šlezingeru u Bašaidu. Pošto je imenovanima inkolat dat bez odobrenja viših vlasti, svi su naknadno upućeni da odobrenje za nastanjivanje zatraže od Komorske administracije u Temišvaru, koja je bila viša vlast Velikokikindskom dištriktu.²⁶

Kada je 1840. godine ugarski sabor na svom zasedanju u Požunu doneo XXIX zak. članak koji je Jevrejima priznao pravo boravka u celoj zemlji pod uslovom da su rođeni na teritoriji Ugarske, da imaju uredno pravo nastanjivanja i da im se u moralnom pogledu ništa ne može zameriti²⁷, Dištrikt se energično suprotstavio. Pošto se Jozef Kraus iz Bašaida 1841. godine obratio Torontalskoj županiji molbom da mu se dozvoli da kupljenu kuću uknjiži na svoje ime, Županija je o tome zatražila mišljenje magistrata. Magistrat je u svom odgovoru bio kategoričan: istina da § 5 Zak. članka XXIX iz 1840. godine dopušta Jevrejima da kupuju nekretnine, ali samo u onim mestima gde su i dosad to pravo uživali, ali u Dištriktu to nikad nisu imali, jer magistrat ima isključivo pravo davanja inkolata na osnovu tač. 5 Privilegije Franca I iz 1817. godine, pa je Krausova molba odbijena.²⁸

Najstariji potpuni popis jevrejskih porodica u Kikindi imamo iz 1841. godine. Prenećemo ga ovde sa najcophodnijim rubrikama:

<i>Redni broj</i>	<i>Prezime i ime domaćina</i>	<i>Broj sinova</i>	<i>Broj kćeri</i>	<i>Ukupno</i>
1	Markus Volf	2	2	6
2	Lazar Švarc	6	–	8
3	Buzić Sali	3	–	5
4	Dominus Samuel	–	3	5
5	Jarmović Moris	1	–	3
6	Švarc Jozef	1	1	5
7	Klajn Mozeš	1	3	7
8	Gutman Jozef	2	4	8
9	Jarmović Lebl	4	1	7
10	Lebl Istirka	1	2	4
11	Jarmović Ignac	–	–	3
12	Šlezinger Elijas	–	–	2

25) IAK, isto, Prott.612/1839.

26) V.Stajić, *nav. delo*, 348.

27) *Isto*, 349.

28) IAK, br.2841/1841.

<i>Redni broj</i>	<i>Prezime i ime domaćina</i>	<i>Broj sinova</i>	<i>Broj kćeri</i>	<i>Ukupno</i>
13	Volf Aron	4	1	7
14	Lebl Gabriel	3	1	6
15	Šlezinger Leopold	–	–	3
16	Klajn Salamon	2	3	7
17	Brumel Abraham	2	2	6
18	Brumel Jakob	3	3	8
19	Švimer Markus	–	3	5
20	Levi Heršl	1	1	5
21	Štajn Jakob	–	–	2
22	Rajnhoh David	4	2	8
23	Lebl Jakob	2	4	8
24	Engelman Samuel	2	3	8
25	Fišer Pinkus	6	2	10
26	Morgenštern Šifera	1	2	5
27	Vajs Katarina	1	1	3
28	Hevald Rebeka	2	2	5
29	Heler Hani	4	–	5
30	Lazar Hauber	1	1	6
31	Polak Jakob	2	2	6
32	Šlezinger Arval	2	3	6
33	Liberman Firt	1	–	2
34	Bezon Jakob	1	2	7
35	Vajs Jakob	3	1	7
36	Abraham Hauber	2	1	5
37	Šlezinger Isak	1	–	3
38	Kon Abraham	1	–	3
39	Doman David	–	1	3
40	Molvuš Polaček	2	2	6
41	Brumer Gašpar	–	1	3
42	Gašpar Švimer	–	–	4
43	Firt Moris	1	–	3
44	Bretner Salamon	1	1	4
45	Bretner Jakob	3	2	6 ²⁹

Dakle, 1841. godine u Kikindi je živelo ukupno 45 jevrejskih porodica sa 238 članova. Sedam porodica imalo je u svojim domaćinstvima poslugu: 5 slugu i 3 služavke. Ukupno godišnje poresko opterećenje svih jevrejskih porodica u Kikindi iznosilo je 4.324 forinti. Najkrupniji platiša bio je Bezon Jakob, koji je sam plaćao 2.000 forinti. Veće platiše poreza bili su još: Vajs Jakob (600), Levi Heršl i Gutman Jozef (400) i Volf Markus (300). U spisku nisu navedena zanimanja domaćina porodica, ali, s obzirom na prilike u Dištriktu, najveći poreski

²⁹) IAK, Fond Grad. magistrat Kikinda, 1459–I/1841. Broj u koloni "ukupno" daje zbir svih članova porodice – roditelja, dece i, eventualno, bliskih rodaka koji su živeli u istom kućanstvu.

obveznici nesumnjivo su bili arendatori, jer je to zanimanje bilo veoma unosno. Kako su sve ostale jevrejske porodice, dakle, njih 40, plaćale ukupno 624 forinti poreza ili prosečno 16 forinti po domaćinstvu, možemo slobodno zaključiti da su one bile pretežno siromašne. Kada je sledeće godine izvršen ponovni popis jevrejskih porodica u Kikindi, nadeno je da ih ima 52. Kako za dve porodice nisu navedeni podaci o broju članova domaćinstva, u ostalih 50 bilo je ukupno 247 žitelja. Najbrojnije porodice bile su Rajnholda Davida (11 članova), Fišera Ninkusa i Gutmana Jozefa (sa po 10 članova).

Kikindski Jevreji su vrlo rano osnovali svoju crkvenu opštinu. Prema jednoj belešci, oni su to učinili u poslednjim godinama XVIII veka, a već oko 1800. godine imali su svog rabina, potom učitelja i predmolitelja. U isto vreme oni su osnovali i svoje sveto udruženje – Hevra Kadiš. Prvi rabin u Kikindi, u prvim godinama prošlog veka, bio je Franja Dominus.³⁰ On je 1819. godine "bivši" rabin, koga 20. oktobra tuži novi rabin Levin Kon "zbog uvrede časti".³¹ Već spomenuti Simon Fišer navodi da je Dominusa na položaju rabina nasledio Mojsije Jakob Heler. Pedesetih godina prošlog veka rabin je bio Lazar Laca, ali, zbog mnogobrojnih protivnika koje je imao među kikindskim Jevrejima, morao je da taj položaj napusti. Zbog sukoba koji su tada postojali u jevrejskom društvu u Kikindi, njega su nasledila dva rabina – Velder i Tauber, a kada je sukob posle dužeg vremena prevaziđen i izgladen, rabin je postao dr Mojsije Rozenštajn³², a Jevreji su, najzad, 1880. godine uspeali da saznaju svoju sinagogu u najužem centru Kikinde. U to vreme u Kikindi je živelo oko 200 jevrejskih porodica.

1979.

30) *Jugosloven* Kikinda, III–5, od 1. febr. 1931.

31) IAK, Fond Dištrikta, 658.

32) Fišer Simon, *nav. delo*.